

Лекція I. ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Козацтво в інтерпретації істориків доби романтизму

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. українська історіографія остаточно вийшла за межі літописної, компілятивної історичної літератури і впритул підійшла до того рубежу, з якого починалася історична наука. В цей час українська історична думка все ще не мала суто професійного, наукового характеру. Історична література творилася зусиллями окремих любителів старовини. Вона була компілятивна, еkleктична за характером, синкретична щодо жанру, з ознаками фрагментарності джерельної бази та довільним етимологізуванням (коли пояснення явищ шукали у значенні окремих назв).

У творах кінця XVIII – початку XIX ст. просвітницька критика козацької держави поєднується з героїко-романтичною ідеалізацією ранніх періодів історії; відчувається відгомін старої, козацької доби. Домінує козацька патріотична концепція. Найпопулярнішими творами цього напрямку були історична компіляція П. Симоновського «Краткое описание о казацком малороссийском народе» (1765), різні редакції «Короткого літопису Малої Росії...» (70-і pp. XVIII ст.), поема-діалог С. Дівовича «Разговор Малороссии с Великороссией» (1762) та деякі ін. Вони здебільшого повторювали або розвивали основні ідеї літопису Г. Граб'янки. Вершиною цього напрямку стала «Історія Русів».

В «Історії Русів» знайшли своє логічне завершення історичні концепції козацьких патріотів кінця XVII – XVIII ст. Керуючись естетикою просвітницького історизму, автор «Історії Русів» створював апологію українського народу, його героїко-патріотичний міф. Історію він зображав такою, якою вона могла чи повинна була стати, але якої не було насправді. Автор «Історії Русів» всіляко підкреслював шляхетську гідність козацтва, вважав його єдиним репрезентативним станом українського суспільства, його елітою.

В історичних творах кінця XVIII – початку XIX ст. переважала автономістська, героїко-патріотична модель історії України, в якій зроблено наголос на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва та створеної ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу. Провідною ідеєю цих творів було обстоювання старожитніх прав і привілеїв козацько-старшинської еліти. Численні посилання на грамоти та пожалування польських королів та російських царів давали можливість авторам обґрунтовувати законність козацьких повстань XVI – початку XVII ст. та Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, які, на їхнє переконання, велися не проти короля, а проти шляхти, що порушувала затверджені монархами права та привілеї станів. Цим творами було властиве ототожнення козацтва з усім народом, підкреслення загальнонаціонального характеру Гетьманщини та її адміністративних установ, прославлення військового героїзму і доблесті козаків та їхніх воєначальників на службі у різних монархів. Ця література створила справжній культ навколо імені Богдана Хмельницького. Всіляко підкреслювався високий статус гетьманської посади, а козацькі права і вольності ототожнювалися зі шляхетськими, причому проводилася чітка лінія на розмежування українських городових і запорозьких козаків на користь перших.

Шляхетська концепція історії України цієї доби була представлена творами Г. А. Полетики, В. Г. Полетики, О. Ф. Шафонського та ін. Автори цього напрямку визнавали заслуги козацтва перед Україною, але при цьому заперечували претензії козаків на шляхетство. О. Ф. Шафонський в історичному нарисі, вміщеному до топографічного опису Чернігівського намісництва (1786), обстоював думку про «мужицьке» походження козацтва, узурпацію козацькими гетьманами влади на Україні; Визвольну війну зображав

як бунт свавільної черні проти держави і суспільства; заперечував претензії козацтва і старшини на автономію. Така сама позиція відчувається в анонімному політичному трактаті «Замечания, до Малой России принадлежащие» (початок XIX ст.)

Розвиткові української історіографії сприяли окремі праці російських та іноземних істориків.

Великодержавницький напрям історіографії доби просвітництва представлений працями Г. Ф. Міллера, О. І. Рігельмана, Г. Теплова. Цьому напрямку притаманні тенденція до зниження соціального статусу козацтва, заперечення історичної легітимності місцевих прав і свобод, засудження самостійницької політики українських гетьманів, виправдовування централізаторської політики російського уряду щодо України.

Започаткуванню традиції застосування наукових, критичних прийомів дослідження джерел з козацької історії сприяли праці німецького історика на російській службі Г. Ф. Міллера. Одночасно його можна вважати одним із творців великодержавної російської історіографії історії українського козацтва. Концепція історії українського козацтва, розроблена наприкінці 18 ст. російським істориком І. М. Болтіним, поєднувала в собі незаперечні наукові досягнення з політичною тенденційністю, спрямованою на заперечення історичної окремішності українців від росіян, «зниження» соціального статусу українських військових і суспільно-адміністративних інституцій та козацької верхівки.

О. І. Рігельман у своїй величезній 4-томній компіляції «Літописна повість про Малу Росію та її народ і козаків взагалі» з авторськими коментарями і ремарками намагався комбінувати окремі елементи великодержавницької і автономістської концепції українського минулого. Тут теж відчувається тенденція до певного «зниження» статусу та дегероїзації козацтва.

З кінця XVIII ст. посилюється інтерес західноєвропейських істориків до історії України. Це було викликано кардинальними змінами в житті Європи, в яких Україні належала помітна роль (занепад Речі Посполитої, падіння Кримського ханства, посилення могутності Російської держави). Сама Україна стала прикладом трагічної боротьби за свободу і незалежність. Особливо велику увагу Україні приділяли німецькі просвітители, і серед них – Й. Гердер, А. Бюшінг, А. В. Гупель, К. Хаммерсдорфер, Л. Гебгарді, Й. Хоппе, Й.-Х. Енгель. Великий інтерес до минулого України виявляли французькі історики та мислителі Вольтер, П. Ш. Левек, Н. Г. Леклерк, Ш. Рюльєн, Ж. Ф. Гарран де Кулон, Ж.-Б. Шерер.

На зламі століть під впливом новітніх здобутків європейського Просвітництва відбувалася еволюція української історичної думки, що відчувається, зокрема, у працях Я. М. Марковича, М. І. Антоновського, М. Ф. Берлинського. Зокрема, це виявилось у розширенні предмету історичного дослідження за рахунок подолання станової обмеженості; пошуках об'єктивних підходів до пояснення основних сторін козацької історії; прагматизації історичної думки; подоланні літописно-компілятивної форми історіописання; зростанні інтересу до історії громадянського суспільства, яка включала історію громадянського устрою, стан навколишнього середовища, релігію, побут, звичаї, історію торгівлі, фінансів, господарства, армії, характер народу тощо.

Якісно нові можливості для авторського осмислення історичного процесу відкрила художня література. Белетризація історії України знайшла яскраве втілення в «Енеїді» І. Котляревського, соціально-побутових романах В. Т. Наріжного.

Протягом першої чверті XIX ст. під впливом ідей романтизму відбувається переорієнтація історичної думки з просвітницької критики минулого на його романтичну ідеалізацію. Розвиток демократичної суспільно-політичної думки, пожвавлення фольклорно-етнографічних і славістичних студій, певний поступ західноєвропейського українознавства об'єктивно працювали на утвердження героїко-патріотичного образу минулого України. У добу романтизму увагу істориків привертала передусім найбільш

яскраві, героїчні сторінки історії народу. Соціокультурні функції історіографії виразно домінували над науково-пізнавальними. В результаті дещо міфологізована картина українського минулого здобула перевагу над реальною. Головне місце зайняло козацтво з притаманним йому культом військового героїзму та лицарської відваги.

Основи романтичного розуміння історії України були закладені в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. не професійними дослідниками, а численними ентузіастами, аматорами з числа чиновників, журналістів, письменників, фольклористів, серед яких слід відзначити М. О. Максимовича, М. А. Маркевича, М. В. Гоголя, І. І. Срезневського, А. О. Скальковського. Гурток харківських романтиків 20–30-х рр. 19 ст. під неформальним керівництвом І. І. Срезневського реалізував своє бачення історії у фольклорно-літературному збірнику «Запорожская старина» (1833–1838). Козацька Україна повністю заступила собою Київську Русь та літописні племена, історія яких так цікавила Г. Граб'янку, автора «Історії Русів», В. Капніста та О. Мартоса. Завдяки цьому було створено цілісну картину минулого українського народу як єдиного організму, розширено регіональні, соціальні та жанрові рамки української історії. В романтичній історіографії історії України козацтво зазнає помітної ідеалізації. Авторів романтичних творів особливо приваблювали релігійне підґрунтя козацьких повстань XVI – початку XVII ст., героїка козацьких виправ проти Туреччини і Кримського ханства, піднесених до рівня хрестових походів середньовічного лицарства. У творах істориків-романтиків минуле «демократизується». До числа активних діячів історії «допускаються» не лише верхівка суспільства, а й інші соціальні групи, в тому числі гайдамаки, запорожці, розбійники. Об'єктом особливої уваги стає селянство.

Поєднання фольклорних текстів з історичними (критично-дослідницькими), відсутність спеціальної методики їх опрацювання, орієнтація на художню історичну літературу в дусі Вальтера Скотта зумовили відверту белетризацію української історії. Романтики апелювали передусім до почуттів свого читача. Історик ототожнював себе з кобзарем, перетворюючись разом з ним на співтворця історії. Він активно втручався у минуле, нерідко наповнюючи його витворами власної фантазії. Ідеалізовані персонажі народних пісень та дум потіснили героїв козацько-старшинських літописів. Головним критерієм в оцінці історичних осіб стає їхнє місце в історичній пам'яті народу, розуміння ними національних інтересів. До пантеону історичних героїв України вводяться С. Наливайко, Н. Морозенко, І. Гонта, М. Залізняк, С. Гаркуша. Намітилися зміни у трактуванні особистості І. Мазепи: його образ поступово звільнявся від нашарувань офіційної пропаганди, набуваючи рис живої людини, неоднозначної у своїх вчинках. Гарячі дискусії точилися навколо питань про історичну роль запорозького козацтва, гайдамаччини, І. Мазепи. Творчу уяву авторів цього напрямку полонили сюжети, пов'язані з іменами Тимоша Хмельницького, Н. Морозенка. Поряд з ними виникли фігури вигаданих осіб: полковника Овари, хорунжих Саула і Шашка, козаків Сомини, Лаурини, Балики, Харлаки, Стосури та ін.; деякі з них виростили до рівня народних героїв.

Чотиристоронна «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиша-Каменського знаменувала собою перехід від белетризованої літописної традиції до наукової історіографії історії України. Вона проклала шлях до створення об'єктивної картини українського минулого. Для праці Д. М. Бантиша-Каменського характерним є синтез елементів української патріотичної концепції і великодержавницьких, загальноросійських, просвіченого консерватизму і лібералізму, загальноросійського патріотизму і українофільських симпатій, літературного сентименталізму і документальної об'єктивності.

Найяскравішою і водночас найбільшою за обсягом працею з історії України періоду переходу від романтичної до наукової історіографії стала «Історія Малоросії» М. А. Маркевича в 5-ти томах. Вона була позбавлена станової упередженості козацьких і дворянських істориків, регіональної обмеженості та враховувала не лише соціально-

політичні, а й фольклорно-етнографічні особливості вітчизняної історії. Лицарська героїка «Історії Малоросії», оспівування нею козацького минулого поєднувалися з археографічними достоїнствами. «Історія Малоросії» стала лебединою піснею українського дворянсько-козацького патріотизму, який досить швидко поступився місцем ідеології демократичного народництва. Вона стала містком, перекинутим від історіографії епохи Просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки.

Одночасно з Маркевичем на ниві історіографії виступив одеський дослідник А. О. Скальковський (1808–1898), автор монографій з історії Південної України, Запорозької Січі та гайдамацького руху, зорієнтованих на наукові взірці більшою мірою, ніж на літературно-фольклорні.

Із середини 20-х рр. XIX ст. зростає інтерес до письмових джерел, а у 40-і рр. стався справжній інформаційний вибух у вивченні минулого, пов'язаний з публікацією основних пам'яток української історичної думки, багатьох джерел з історії України. Систематичні археографічні публікації з історії України розпочинають О. Бодянский у Москві, Київська археографічна комісія і Одеське товариство історії та старожитностей. А. О. Скальковський знайшов архів Коша Нової Запорозької Січі, у Харкові надруковано реєстр українських документів Московського архіву колегії іноземних справ, введено до наукового обігу значний масив польських джерел. Документальні, рукописні джерела у свідомості істориків стали переважати за своїм значенням фольклорно-етнографічні. М. О. Максимович, який починав свій шлях в історіографії з фольклорних публікацій, згодом перейшов до критики джерел та літератури. Водночас відбувалося звільнення істориків від безпосереднього впливу суспільно-політичної думки і художньої літератури, створення власного простору для існування в системі наукових, професійних знань. Разом з тим відсутність організаційної основи, відірваність від освітніх і наукових закладів та осередків гальмували професіоналізацію української історіографії, засвоєння нею новітніх досягнень історичної науки в галузі філософії, методології та методики історичних досліджень.

Поруч із змінами у ставленні до джерел відбувається еволюція в розумінні істориками предмету своїх досліджень, їх методики. Дослідники звертаються до соціально-економічної та загально-культурної тематики, історії соціальних структур і груп, розвитку громадянського суспільства. Вплив природничих і суспільних наук, поширення позитивістської філософії привели до чергового торжества раціоналізму в історіографії. Скрупульозний аналіз достовірних фактів та їх систематизація стали витіснити з історичних праць поетичне натхнення, літературну риторичку та інші романтичні вільності. Від ідеалізації, оспівування вітчизняної історії історики все частіше переходили до її критики.

Видатним кроком вперед у дослідженні історії українського козацтва стали праці істориків середини і другої половини XIX ст. М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича. В їхній творчості помітне поєднання романтичних і позитивістських елементів (долучалися й просвітницькі). Одночасно утверджуються народницькі симпатії та переконання. Цій тенденції суперечила своєрідна аристократизація А. Скальковським запорозького козацтва та приниження ним ролі гайдамацького руху.

2. Козацтво в інтерпретації істориків доби позитивізму

В другій половині XIX ст. – на початку XX ст. завдяки становленню української історичної науки й визріванню національної самосвідомості в суспільстві виникли умови для синтезу патріотичного натхнення із сучасною методикою історичного дослідження. Новий образ української історії, що задовольняв потреби широкої громадськості і водночас

відповідав суворим вимогам критики, був створений зусиллями корифеїв української історіографії В. Б. Антоновича і М. С. Грушевського.

Видатний російський історик С. М. Соловйов, розглядаючи історичний розвиток як зміну державних форм, засуджував народні рухи і звеличував роль сильної державної влади. Для нього козацтво – анархічна антидержавна сила. Учень С. М. Соловйова Г. Ф. Карпов присвятив себе виключно українській історії, працюючи в московських архівах і беручи участь у роботі московського Товариства історії та старожитностей. З позицій великодержавництва він гостро виступав проти української історіографії в особі М. Костомарова і П. Куліша.

Досліджували в своїх працях історію запорозького козацтва й іноземні автори. Більшість таких творів належить польським історикам. Францішек Равіта-Гавронський (1845–1930) – найхарактерніший представник «української школи» в польській історіографії. Його монографії «Історія гайдамацького руху в XVIII ст.» (1899–1901) та «Богдан Хмельницький» (1905–1909) справляють враження історичного памфлету, пройнятого особливою ненавистю до української козаччини та її діячів. З такою ж непримиренною неприязню ставиться він і до представників української історіографії, таких як В. Антонович, який у його висвітленні постає як зрадник, перевертень і фальсифікатор. Класичні праці Л. Кубалі, К. Шайнохи, О. Яблоновського та ін. і досі не втратили своєї наукової вартості. В 1948 р. з'явилась праця відомого польського історика Владислава Томкевича. В ній автор продовжує, як і багато його попередників, польських істориків XIX і початку XX ст., поділяти ідею про суто лицарське походження козацтва, приписуючи роль його організатора лише польській шляхті.

У перші післяреволюційні роки в Україні велася велика наукова робота з вивчення історії козацтва. Повернення з еміграції в 1924 р. М. Грушевського значно поживило науковий рух в радянській Україні. Навколо видатного вченого зосереджується ціла школа істориків, які починають розробляти різні ділянки історії України, не оминаючи історії українського козацтва. У численних наукових збірниках, «Записках», «Працях», в журналі «Україна» та інших виданнях з'являються дослідження, присвячені різним питанням українського козакознавства.

Наприкінці 20-х рр. виходять праці М. Слабченка, які дають цінні відомості про соціально-правову структуру, організацію господарства, центральні та периферійні установи на Запоріжжі.

Серед дослідників, які плідно працювали над історією українського козацтва спочатку на батьківщині, а пізніше в еміграції, особливе місце належить професору Н. Полонській-Василенко.

3. Козацтво в інтерпретації радянської історіографії

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. в Україні брутально зткнутиною процес національно-культурного ренесансу, що згодом буде названо «розстріляним відродженням». У галузі історичних дисциплін замість об'єктивних досліджень і свободи творчості вимагалася «єдність думок». Досягалося це розгромом наукових установ і заборонаю цілих наукових галузей, ліквідацією українознавчої преси. Українські історики, яких на той час залишилось небагато (більшість їх або знищено фізично, або відправлено на заслання), потрапили під тотальний контроль партійних функціонерів, що позаймали місця колишніх організаторів української науки. Справжню наукову інтелігенцію було поставлено перед вибором: бути знищеною або «вчитись» у партійних функціонерів теорії класової боротьби при аналізі історичних подій, до того ж в інтерпретації, яку визначали пропагандисти періоду сталінізму і застою. Великої шкоди завдала русоцентристська схема, запроваджена в цей час тими, хто керував історичною наукою. За цією схемою вся

історія України зводилась до «віковічного бажання» народу «возз'єднатися» з російською державою. У такому ж дусі трактувалася й історія Визвольної війни, що нібито закінчилась возз'єднанням України з Росією. Елементарно нехтувались питання становлення української державності, політики різних кіл української старшини, ролі української шляхти і духовенства тощо. Однак і в ці часи в неймовірно складних умовах продовжувались дослідження української історії, в тому числі запорозького козацтва. Ще перед війною вийшли праці М. Петровського і К. Гуслистого. У 50–60-і рр. одним з небагатьох дослідників, які активно розробляли тематику історії козацтва, був В. О. Голобуцький. Своєю дослідницькою потужністю звертає на себе увагу монографія І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький».

О. М. Апанович присвятила вивченню історії козацтва ряд праць, які збагачують наші відомості про запорозьке козацтво в його боротьбі проти турецько-татарської агресії, його устрій, комплектування, озброєння, постачання, тактичні прийоми, а також про участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774. Різних проблем українського козацтва торкаються у своїх працях І. Д. Бойко, Я. Р. Дашкевич, Я. І. Дзира, В. А. Дядиченко, О. С. Компан.

4. Зарубіжна історіографія історії козацтва

У Західній Європі, США та Канаді помітний внесок в історіографію історії українського козацтва зробили такі відомі історики, як Олександр Оглоблін, Борис Крупницький, Аркадій Жуковський, Іван Холмський, Теодор Мацьків, Орест Субтельний, Любомир Винар, Френк Сисин, Юрій Гаєцький.

5. Козакознавство в сучасній Україні

Проголошення незалежності України (1991), демократизація суспільного життя в країні, національно-культурне відродження стали потужними стимулами активізації козакознавчих досліджень. Нині активно працюють над тематикою історії козацтва В. І. Сергійчук, Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, В. А. Смолій, В. С. Степанков, Г. К. Швидько, С. А. Леп'явко, В. А. Брехуненко.

Рекомендована література:

Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1995.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996

Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного відродження (перша половина XIX ст.) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996. – С. 168–175.

Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 8. – К., 2008. – С. 220–244.

Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-80-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 17. – К., 2007. – С. 78–105.

Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996. – С. 176–183.

Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 11. – URL: <http://ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-2.htm>

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.